

"Мозийга кайтиб иш кўриш хайрликдир, дейдилар". Абдулла Кодирий шу биргина оддий ибора билан икки фикрни илгари сурмокчи. Биринчиси — мавзуни мозийдан танланганига ишора. Иккинчиси эса мозийга, яъни ўтмишда рўй берган воқеаларга киёсан бугунги ишларга муносабат билдириш тўғридир, деган фикр. Ана шу иккинчи фикрда ёзувчининг тарихий романни ёзишдан кўзда тутган максоди ўз аксини топган. Абдулла Кодирий ва Ойбекдек ёзувчилар учун тарихий мавзу китобхонга ўтмишдаги турли-туман кишилар ва воқеаларни чапдастлик билан кўрсатувчи калейдоскоп эмас. Улар мозийда содир бўлган ё содир бўлиши мумкин ҳисобланган воқеаларни жонлантириш орқали халқнинг бугунги тақдирига таъсир кўрсатажак хавф-хатардан ҳам оғохлантирадилар, кечаги сабоқлардан хулоса чиқаришга китобхонни, демак, халқни даъват этадилар. Шунинг учун ҳам "Ўтган кунлар" ва "Кутлуг кон" романларидаги тағ маънони топиш уларнинг гоёвий йўналишларини белгилашга караганда муҳимдир. Абдулла Кодирий ўзининг биринчи романига нима учун ўтган асрнинг иккинчи палласига оид воқеаларни танлади? Ойбек нима учун Биринчи жаҳон уруши ва у билан боғлиқ воқеаларни каламга олди? Уларнинг бошқа, олисрок тарихий даврлардан қахрамонларни танлаши мумкин эмасми? Масалан, Ойбек Алишер Навоий ҳаёти ва яшаган даврига биринчи романидаёқ назар ташлаши мумкин эди-ку!

Шубҳасиз, мумкин эди. Лекин улар бошқа йўлни танладилар.

Замондошларнинг айтишларига кўра, Абдулла Кодирий ўз романини ёзишга 1918—1919 йилларда киришган. Ойбек эса 1938 йил ўрталарида романнинг биринчи нусхасини кўлдан чиқарган. Биз "Кутлуг кон"нинг яратилиш тарихига оид баъзи бир маълумотларга эгамиз. Адибнинг рафикаси Зарифахонимнинг гувоҳлик беришига кўра, Ойбек 1937 йил сурони уни четлаб ўтаётганига озми-кўпми умид ҳосил қилгач, роман ёзишга киришган. "Бу дахшатли кунлар ўтиб, дориломон замонлар келса, мен бу замонларни бўш кўлларим билан кутиб оламанми?!" деган ва кутлуг кунлар келишига умид боғлаб, узок давом этган ишсизлик йилларида (бу вақтда у Тил ва адабиёт институти ҳамда Ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалган, асарлари эса, матбуот кўчасига йўлатилмаган эди!) улкан насрий асарини ёза бошлаган.

Адибда ушбу романни яратиш нияти пайдо бўлишидан олдин, у 1936 йил ёзида, А.С.Пушкиннинг "Евгений Онегин" шеърини таржима қилган эди. Агар 1937 йил ўзининг конли қиличи билан халқ ва мамлакат ҳаётига кириб келмаганида, Ойбек, эҳтимол, рус шоири таъсирида ишқий-қахрамонлик мавзуидаги дастлабки ўзбек шеърини романини яратган бўлармиди? Лекин у хатто номи ҳам 1937 — 1938 йиллар руҳига ҳамоҳанг бўлган "Кутлуг кон" романини ёзишни айни вақти, деб билди.

Адиб таржимаи холида ижодий ҳаётининг худди шу даври тўғрисида бундай ёзган: "Мен

таржима билан шугуллана бориб, роман ёзишга аҳд килдим. Романда ўзбек халкининг революциядан олдинги ҳаётини, унинг ўз ҳақ-хукуки учун курашга интилишини ва бу ҳаракатнинг машҳур 1916 йил кўзғолонига қўшилишини ҳикоя қилмоқчи бўлдим". Ойбек ро-манда болалик даври хотиралари кенг ўрин эгаллаганини айтгач, яна бундай деган: "Мен ўз қахрамонларим қиёфасида бўлажак революцион курашчиларни, совет жамиятини курувчиларни пайкаб олган эдим. "Кутлуг кон" романимни ёзиш учун материал йигиб ўтирмадим, роман учун материал қўнгилдан, хотирамдан қуйилиб келаверди, шу тарзда қисқа фурсатда — 1938 йил ёзида уни тамомладим".

Бугун адибнинг бу сўзлари ортида хали ҳам 1937 йил ҳадиги турганини сезмай иложимиз йўқ. 1916 йили чор полицияси маҳкамасини қўпориб ташлаш учун борган Йўлчиларнинг совет жамияти курувчиларига алоқаси бўлмаганини яхши биламиз. Ойбек 1937 йилнинг яланғоч қиличи ўзбек халқини қаллақлаб турганида 1916 йил кўзғолонини қўз олдиға қелтирган, халқнинг, Йўлчиларнинг қонхўр, мустабид тузумға қарши бош қўтаришини истаган ва шу истак унинг қўлиға қалам тутқазган бўлиши эҳтимолдан узок эмас.

Сталин чор ҳокимиятини "халқлар турмаси", деб атаган эди. Сталинизм йилларида ёзувчиларға чор ҳокимияти давридаги зулми, бедодликни тасвирлаш имқони берилган Ойбек сталинизм берган ана шу яққа-ю ягона имқониятдан фойдаланиб, мустамлақачилик қиёсатиға қарши қўтарилган 1916 йил кўзғолонини, халқнинг топталган ҳақ-хукуки учун олиб борган курашини бадиий гавдалантириб берди. У ўз асари билан 1937 йилнинг қонли воқеаларига фаол муносабат билдирди. 1916 йил чор ҳокимиятининг фармони қелтирган хўрликлар олдида 1937 йил даҳшатлари ҳеч гап эмас халқ ҳар қандай замонда ва ҳар қандай шароитда зулмға қарши ўз ҳақ-хуқуқлари учун курашиши лозим, деган гоани асарнинг пинҳоний қатламиға сингдирди.

Хўш, Абдулла Қодирий-чи? Адиб ўз романини 1918— 1914 йилларда ёзишға қиришган ва асарни бош қахрамоннинг "Олма-ота устидаги ўрус билан тўқунишма"да ҳалок бўлиши ҳабари билан тугатган. Демак, адибнинг 1918—1919 йилларда, Туркистон Мухторияти қонға ботирилиб, чор мустамлақачилари ўрнини большевиклар эгаллаб, энди улар ўз қучларини намойиш эта бошлаган пайтда "Ўтган қунлар"ни ёза бошлагани тасодифий эмас.

Хуллас, ҳар иққала роман муаллифларнинг муҳим замонавий муаммоларни ўртаға ташлаш, замондошларни ва қелажақ авлодларни тарих сабоқларидан ҳулоса қиқаришға даъват этиш мақсадида тарихий материалға мурожаат этганларидан шаҳодат бериб турибди. Демак, тарих бу адиблар учун шунчаки мозийға, "ўтган қунлар"ға назар ташлаш эмас, балки мозийға қайтиб иш қўриш, ўтмишдаги тарихни тажрибалар асосида халқнинг дунёқараши, фаолият даражаси, тафакқури ва интилишларига таъсир қўрсатишдир. Шу нарқани аҳборот тарзида айтиш лозим. 30-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистон Фанлар қўмитаси қошидаги тил ва адабиёт институтига замонавий адабий жараён ва шу жараёнда иштирок этаётган "қекса" ёзувчилар ижодини марқсча-ленинча таълимот нуқтаи назаридан ўрганиш

вазифаси топширилган. Шу топшириққа биноан Ойбек Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон Фитрат, Шайхзода эса Чўлпон ижодини ўрганганлар. Шайхзоданинг Чўлпон ижоди бўйича бирор рисола ёқи мақола ёзганлиги тўғрисида маълумот йўқ. Ҳамид Олимжон "Фитратнинг адабий ижоди тўғрисида" деган қаттагина адабий-танқидий очерқини 1936 йилда ўзбек ва рус тилларида эълон қилган. Ойбек эса "Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли" устида олиб борган қузатишларини монография тарзида шу йили нашр этди. Биз 1966 йили Ойбек "Муқаммал асарлар тўплами"ни нашрға тайёрлаш

ишига киришганимизда, адиб бу таджикотидан рози эмаслигини, уни коммунистик мафкура таъсирида ёзганини айтган. Чиндан-да, мазкур рисоланинг рухи ҳам, текшириш услуги-ю айрим хулосалари ҳам бугунги илмий тафаккур билан уйғунлашмайди. Бу фикрни айтишдан муқаддимаси шуки, Ойбекнинг "Кутлуг кон" романини "марксча-ленинча таълимотдан узок" "буржуа адиби"нинг бевосита таъсири остида ёзиши, унинг адабий тажрибасидан самарали фойдаланиши маҳол эди. Бу, 1937 йил сиртмоги хали бўлиб турган олинмаган адиб учун ўта хатарли эди. Шунинг учун ҳам ҳар иккала роман ўртасидаги муштарак ва ўзаро ҳамоҳанг нукталардан бир томонлама хулоса чиқариш ва Ойбекни тақдирчи даражасига тушириш мутлақо ҳаттоқ. Зеро, адабий муштараклик ўзаро яқин ёзувчилар ижодидагина эмас, балки бошқа-бошқа асрларда ва бошқа-бошқа миллий адабиётларга мансуб ёзувчиларнинг асарларида ҳам мавжуд бўлиши ҳеч кимга сир эмас. Агар Ойбекнинг насрий ижодига назар ташласак, марокли бир ҳолни кўрамиз: "Навоий" романи улуг шоирнинг Хиротга келиш хабари билан бошланади. "Олтин водийдан шабадалар" романи воқеалари Ўқтамнинг Иккинчи жаҳон уруши жангоҳларидан қайтиб келиши билан бошланади. "Кутлуг кон" ҳам шундай муқаддиммага эга: асар бошланмаси Ўқтамнинг Тошкентга, тоғаси Мирзакаримбой хонадонига келиши билан боғлиқ.

Инсон, қисқа ё узок умр кўришидан қатъи назар, бу дунёга меҳмон бўлиб келади. Кимдир: "Дунёга келдим бордим бозорга, Кафан олдим-у кетдим мазорга", деган экан. Шоирлар-у файласуфлар инсон умрининг ана шундай қисқалигини унинг юзига солиш билан кишиларни эзгуликка, са-воб ишларни қилишга қорламоқчи бўлганлар, улар устидан ҳукмронлик қилган шахслар олдида Адолат ва Ҳақиқат чирогини ёқишга интиланлар. Лекин кишилик жамият пайдо бўлибдики, кимдир камбағал, кимдир бой; кимдир эзилади, кимдир эзади. Табақаланиш оқибатида униси ҳам буниси ҳам, умид билан яшайди. Агар биринчиси ўз аҳолининг яхшиланишига умид бўлса, иккинчиси янада бойишдан умидвор.

"Кутлуг кон"нинг қаҳрамони Ўқтам ҳам бой тоғаси хонадонига ана шундай умид етаклаб келади.

"Вақт пешиндан оққан эди. Июль ойининг қуёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай..."

Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизгин кум кечиб, иссиқда, совуқда обдон пишган бизнинг йигитни ҳам (қатта масофани пиёда босгани учунми) қун қишга бетоқат қилган эди. У қуйиб ётган билк-билк юмшак тупроқда салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар, кўзлаган жойига тезроқ етишга ошиқиб, ўткинчилардан сўрар эди: Тўпқайрағочга яқин қолдимми?.."

Роман шундай сўзлар билан бошланади. Сўнг бундай ту-гайди:

"Қок ярим кечада Ўқтам тобутга солиб, ҳовлида уч қиш — Шоқир ота, Қоратой, Ўроз — жаноза ўқишди. Бошқа одам йўқлигидан ва кечаси маҳалладан йигитларни чақириб анча ҳавфли бўлганидан, Қоратой билан Ўроз ўз қўлларига ишониб, тобутни қўтардилар..."

Унсин қабр тупроғига гўш бошини, гўш қўқсини қўйиб, ўлчовсиз, ниҳоясиз қайғу билан узок йиғлади. Юлдузлар қираланиб, жимгина сўнаркан, Шоқир ота унинг қўлидан тутиб, қўш билан судраб етаклади.

Улар жуда секин юришди. Ўқтамни қирдан ўтганда, уфқларга қон қаби тоза, қизил шуълалар югурди. Чикаётган қуёшни саломлаб яшил дарахтларда қўшлар сайрай бошлади... " (358-бет).

Йўлчи "вакт пешиндан оккан"да роман саҳифаларига кириб келган эди. Кок ярим кечада унинг дафн этилиши билан асар тугайди. Икки ярим — уч йил ичида рўй берган воқеалар пешин билан кок ярим кеча ўртасида кечгандек таассурот колдиради, кишида.

"Ўтган кунлар" ҳам шундай колипга эга. 1264 хижрий йили далв (22 январь — 22 февраль) ойининг ўн еттинчисида Отабек Маргилонга, мусофирлар учун бино этилган саройга келиб тушади.

А.Кодирий куйидаги сўзлари билан асарга нукта қўяди: "1277 йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек хожи Каноатшодан бир хат олди. Каноатшо Авлиёотадан ёзар эди: "Ўглингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшинда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўкунушмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва кахрамонона урушиб, шахид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим... "

Юсуфбек хожи хатми куръон килиб, юртга ош берди. Ўзбек ойим кора кийиб, таъзия очди " (303-бет).

Агар биринчи асар икки ярим-уч йиллик воқеалар тасвирига бағишланган ва бу воқеалар Йўлчининг Тошкентга келиши билан ўлими ўртасида бўлиб ўтган бўлса, Отабек-нинг Маргилонга келиши билан ўлими ўртасида кечган тўккиз йиллик воқеалар иккинчи романнинг мундарижасини ташкил этади.

Хар иккала кахрамонни тенгдош, дейиш мумкин. Йўлчи, илк бор қўришганимизда 23, Отабек эса 24 ёшда бўлишган. Агар Йўлчи камбагал бўлса ва ночорлиги оркасида бой тоғасининг хузурига иш кидириб келган бўлса, Отабек халкнинг бадавлат кавмига мансуб ва у Маргилонга савдо ишлари билан боради. Агар Йўлчи Тошкентда Гулнорни кўрган ва уни севиб колган бўлса, Отабек Маргилон гўзалига ошик бўлиб колади. Агар Отабекнинг бахтли мухаббатига Хомид тўганок бўлган бўлса, Гулнорга Йўлчининг тоғаси, кекса Мирзакаримбойнинг ўзи уйланади. Агар Отабекнинг Кумуш билан курган бахт кошонаси "ота-она орзуси" туфайли барбод бўлиб, кундош Зайнаб Кумушни захарлаб ўлдирган бўлса, Гулнор ота меросининг таксимланиши хавфидан кўрқкан Салимбойвачча томонидан захарлаб ўлдирилади. Агар хаётининг маъноси колмаган Отабек ота уйини тарк этиб, Олмаота бўсагастидаги истилочилар билан урушда ша-хид кетган бўлса, Йўлчи 1916 йил миллий озодлик харака-тида иштирок этиб, халок бўлади. Шундай килиб, хар иккала адиб воқеалар окимини ривожлантира бориб, эркинлик ва мустакиллик учун, истилочиларга карши кураш лавхалари билан боглайди. Тўгри, агар Зайнаб Отабекнинг бахтига захар сочмаганида, у савдо ишлари билан машгул бўлишда давом этган бўларди. Зеро, у XIX асрнинг 60 — 70 йилларида яшаган, хали фаол харакатга қўникмаган авлоднинг вакили. У Йўлчига нисбатан ақлли, дунё воқеаларидан яхши хабардор, тадбиркор, халкнинг, хусусан бекларнинг тотувсизлиги оркасида содир бўлган вазиятдан изтироб чекувчи йигит. Агар у (Отабек) истилочилар билан курашда тирик колганида, XX аср бошларида етишиб чиккан жадидлар билан ҳам маслакдош бўлиши мумкин ЭАИ. Йўлчи эса Мирзакаримбой хонадонидан адолатсизликни кўравериб, дунёкараши секин-аста ўзгариб боради. У халк бойлар ва камбагаллардан иборат, улар ўртасидаги кураш эса узлуксиздир, деган хулосага келади. Йўлчига нисбатан ақл-заковат сохиби бўлишига карамай, Отабекнинг бундай карорга келиши мумкин эмас. Йўлчи Гулнорни йўкотганлиги учунгина ўзини ўтга-чўкка урмайди. У янги давлатнинг, инкилобий даврнинг фарзанди. Зулм унда кураш руҳини, адолат, тенглик, ор-номус учун кураш хошишини уйготган. Йўлчи, Отабекдан фаркли ўларок, алолатсизликка карши бош кўтарган халкнинг — XX аср бошларидаги халкнинг вакили ва фаол харакат кишисидир.

Йўлчи сингари кишилар оқил ва доно йўлбошчи рахбарлигида иш олиб борганларилагина тарих ижодкорларига айланишлари мумкин. Акс холла уларнинг Йўлчидек ё халок бўлиши, ё халкни эгри кўчаларга етаклаши ҳеч гап эмас. Йўлчининг ўлими маълум маънода 1916 йил кўзголонига рахбарлик килувчи оқил бир кучнинг бўлмагани натижасидир.

Мутахассислар Абдулла Кодирийни Отабекнинг асосий прототиби, деб биладилар. Чиндан ҳам, адиб "Ўтган кунлар"ни ёзишга киришган вақтда Отабек билан тенгдош бўлган ҳамда ўзининг айрим ижтимоий ва маънавий-маърифий карашларини Отабек образи орқали акс эттирган. Аммо у, Отабекдан фарқди ўларок, 1917 йил воқеалари рўй берганда, шунингдек, Туркистон Мухторият ҳукумати барпо этилган ва тугатилган вақтда ҳаёт бўлган эса-да, уларнинг бирортасида иштирок этмаган. Отабек ҳам тирик колганида, юқорида айтиб ўтганимиздек, асар муаллифи сингари, ижтимоий фаол кишилар қавмига мансуб бўлмаган бўлармиди? Ё Абдулла Кодирий ва Отабек сингари кишиларнинг ўзларини ўтга-чўкка урмасликлари, жамиятда кечаётган курашни четдан туриб кузатганлари ақл-заковат белгисимикан?!

Ҳар холда шу нарса аниқки, Йўлчи тоифасидаги кишиларнинг халқ ҳаракатидан четда туриши маҳол. Улар бу курашда, худди йўқсиллар сингари, фақат ўз кишанларинигина йўқотишлари мумкин. Шунинг учун ҳам улар бу курашга жон-жаҳдлари билан киришадилар. Йўлчи худди шу нуқтада кашшоқлашган, бинобарин, ижтимоий зулм камчисини ўз елкасида ҳар куни тотиб, зулмга ва зулм оламига қарши бош кўтариши мумкин бўлган халқнинг тимсоли даражасига кўтарилади. Шу маънода у Отабекка нисбатан халқнинг ич-ичидан чиққан ва ўзида халқ характери ифодалаган қахрамондир.

Яна шу нарса борки, халқ ҳар доим ҳам жўшиб турган денгиздек бўлмайди. Жамият уни ўз исқанжасига олиб, бу исқанжа уни тобора эза бошлагандагина у азбаройи бўғилганидан фарёд чекиб, зулм ва адолатсизликка қарши бош кўтаради. Агар 1916 йили, Тошкентга "оқ подшо"нинг мар-дикорликка олиш ҳақидаги фармони етиб келмагани ва, бу фармонга кўра, бойларнинг фарзандлари ҳам мардикорликка юборилувчилар рўйхатида киритилганида халқ балки кўзголон кўтармаган ва бу кўзголон алангаси бутун Ўрта Осиё ва Козогистонни забт этмаган бўлармиди. Бинобарин, халқ тарихнинг муайян бурилиш нуқталаридагина, дарё сингари, ҳаракатга келади. Йўлчи ҳам муайян тарихий фурсатда нафакат Тошкент, балки бутун Ўрта Осиё ва Козогистон бўйлаб кўтарилган халқ руҳининг ифодачисига айланади. Шу маънода Йўлчи Отабекка нисбатан чуқур ижтимоий илдизга эга бўлган ходиса. У сиёсатлашган, тўғрироғи, елкасига иж-тимоий вазифа юкланган кишиларнинг тимсоли. "Ўтган кунлар"га нисбатан Ойбек романидаги тасвирда ижтимоий катламнинг кенг ўрин эгаллаши, воқеалар ривожининг борган сайин ижтимоийлашиб, сиёсий руҳ касб этиб боришининг сабаби ҳам худди шундадир.

"Кутлуг кон" романидек, "Ўтган кунлар" ҳам тарихий сюжетга асосланган.

"Тарихий сюжетига молик романлардан, — деб ёзган эди Ойбек "Абдулла Кодирийнинг ижодий йўли" монографиясида, — тарихий ҳақиқатга бадий образлар орқали эришув ва мозий картинасини аслига монанд бериш, асрларга кўмилган ҳаётни бадий кайтадан яратиш, образларда жонли ҳаётни кўрсатиш талаб қилинади. Бадий образларда кайтадан яратилажак даврнинг конкрет тарихий мазмунини бериш, ўтмиш давр фактлари, воқеаларнинг объектив маъносини кўрсатиш, умумлаштириш, даврнинг

ижтимоий муносабатларини одамлар образи оркали кўрсатиш жуда муҳим".

Ойбек "Ўтган кунлар"га ҳам, ўзи яратажак "Кутлуг кон"га ҳам шундай талаблар асосида ёндошди. Айниқса, Абдулла Кодирий романини шундай бадиият талаблари асосида ўрганиб, ундаги ибратли ва нуксонли ўринларга эътиборни қаратди. Шубҳасиз, биз "нуксон" деганда тадқиқотчига синфийлик нуктаи назаридан ноҳуш кўринган нукталарни назарда тутамиз.

Ойбек давом этиб, ёзади: "Ўтган кунлар" романи тарихий сюжетга эга. Ҳақиқатдан, асарга жуда кўп тарихий материалларни кўпроқ киритиб, асарда тарихий турмушни эслаттиришга, тарихий манзарани таъмин қилишга муваффақ ҳам бўлади. Воқеаларни чиндан ҳам тарихий бир шароитда, тарихий картиналар доирасида инкишоф қилади. Воқеаларнинг давомида ёзувчи обстановкани (шароитни— Н.К.) шундай тасвирлайдики, чиндан ҳам бўёқлар турмушнинг тарихий хусусиятга эга эканини гавдалантиради. Лекин романда тарихий жараённинг моҳияти ҳамма вақт ҳам образлар, характерлар, уларнинг инкишофи оркали очилиб бормади. Тарихийлик кўпинча фақат чиройли ёзилган бир хроника характерида берилади".

Ойбекнинг бу сўзларидан кейин тарихий сюжет тушун-часига ойдинлик киритиш жоиз. Аввало шуни айтиш керакки, ҳар иккала асар ҳам тарихий роман жанрига мансуб. Бир пайтлар мутахассислар Ойбекнинг "Кутлуг кон"ини 1916 йил воқеаларидан кейин атиги йигирма бир йил ўтгач ёзганини назарда тутиб, романнинг тарихий жанрга мансублиги масаласида баҳслашган эдилар. Холбуки, бу тарихий воқеа ҳақида изма-из ёзилган тақдирда ҳам "Кутлуг кон"ни тарихий роман деб аташ учун барча асослар бор эди. Бинобарин, ўтмиш ҳаётдан олинган асарнинг тарихий бўлиши шубҳасиз. Лекин барча тарихий асарларда ҳам тарихий сюжетнинг бўлиши шарт эмас.

"Ўтган кунлар"даги тарихий сюжет Ойбек хроника деб атаган воқеаларни ўз камровига олади. Азизбек ва Мукул-монкул тарихий шахслар бўлибгина қолмай, уларнинг бири Тошкентни, иккинчиси эса умуман Кўкон хонлигини идора этган ва шу даврдаги тарихий шароитга таъсир кўрсатган шахслардир. Абдулла Кодирий XIX асрнинг иккинчи ярмида Азизбек ва Мукулмонкулнинг бедодлиги туфайли мураккаблашган халқ ҳаёти лавҳаларини ўз романига тарихий сюжет сифатида жалб этган. Отабек ва Қумуш ўртасидаги муҳаббат муносабатлари бу тарихий сюжетсиз ҳам яшаши ва тасвирланиши мумкин. Аммо адиб ўз олдида реалистик тарихий романи яратиш вазифасини қўйган. Китобхон, унинг бадиий ниятига кўра, Отабек ва Қумушнинг, улар оташин муҳаббатининг мавжуд бўлганига ишониши лозим эди. Шундагина биринчи ўзбек романи олдида қўйилган мақсадга эришилиши мумкин эди. Алалхусус, Абдулла Кодирий Отабек ва Қумуш яшаган даврнинг тарихий манзарасини ёрқин ифодалаш, улар ҳалокатининг ижтимоий илдизларини очиш истагида бояги тарихий сюжетни асар "тўқилма"сига (Ойбек ифодаси) киритган. Бу, биринчи навбатда, асар воқеалари тарихий фонининг аниқ бўлишини таъминлаган, иккинчидан, қахрамонлар ҳаёти ва муносабатининг турли реал синовлардан ўтиши, ҳалокат ёқасига келиб қолиши-ю худди шу нуктада улар маънавий қуч-қудратининг бутун гўзаллиги билан намоён бўлишига имкон яратган, учинчидан эса, асарнинг маърифий қимматини реал тарихий маълумот ва тафсилотлар билан оширган.

Бу тарихий сюжет "Ўтган кунлар"нинг бадиий қурилмасида ўқтин-ўқтин юзага чиқиб, момагулдирок сингари, тарихий давр пўртаналаридан дарак бериб туради.

"Кутлуг кон" худди шу масалада Абдулла Кодирий асаридан фарқланади. Унда ёзувчи томонидан каламга олинган аксар воқеалар бадиий тўқима маҳсули ўларок тасвир

этилиб ва ривожланиб боради. Бу воқеалар тарихий давр руҳи билан мутлақо уйғун. Хатто Йўлчи билан Гулнорнинг севги муносабатлари ҳам шу тарихий давр манзаралари фонидида гоҳ сўниб, гоҳ ёниб боради. Йўлчи тарихий давр, ижтимоий муҳит томонидан гаровга олинган шахс сифатида ҳаракат этади. Романда муҳаббат мавзуининг "кизил ип" сингари ўтмагани, ишқий туйғу ва муносабатларнинг баланд, юлдузўпар чўккиларга кўтарилмагани боиси ҳам шунда. Аммо роман воқеалари изчилбир тусда ривожлана бориб, тарихий сюжет билан табиий равишда кўшилиб, ажралмас бир оқимга айланиб кетади. Бу тарихий сюжет эса 1916 йил мардикорликка олиш воқеалари муносабати билан Тошкентда гуруллаб ёнган кўзголондир.

Ойбек болалик кезларида бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган. Гарчанд таржимаи ҳолида романи ёзиш учун материал йиғиб ўтирмадим, деган эса-да, адиб архивидаги ҳужжатлар, кутубхонасидаги 1916 йил кўзголонига оид китоблар унинг асар ёзишдан аввал тарихий материални пухта ўрганиб чиққанидан гувоҳлик беради. У ана шу манбалар ёрдамида роман тўқилмасидаги тарихий сюжетни ҳаққоний ақс эттиришга эришган.

Яна такрор бўлса-да, айтиш лозимки, Йўлчи ва бошқа қахрамонлар тарихий сюжетга узвий равишда келиб кўшилганлари ҳолда, тарихий сюжет "Ўтган кунлар" романида, Ойбек айтмоқчи, "чиройли ёзилган бир хроника" тарзида қолади. Гарчанд Ойбек бу ҳолга нуксон сифатида қараган бўлса-да, тарихий сюжетдан қандай фойдаланиш Абдулла Қодирийнинг ижодий нияти ва ёзувчилик ҳуқуқи билан боғлиқ эканини унутмаслик лозим.

Абдулла Қодирий талқинилаги тарихий сюжет уч компонентдан иборат. Булар: халқ асарининг бош қахрамонлари ва тарихий шахслар. Улар ўзаро бирлашган ҳолда тарихий сюжетни ташкил этадилар.

Халқ тарихий сюжетда етакчи ролни ўйнаши ҳам, ўйна-маслиги ҳам мумкин. "Ўтган кунлар"да у ҳолни ҳам, бу ҳолни ҳам кўрамыз.

Мана, XIX аср ўрталаридаги, хатто 1937 йилда ҳам томошабин бўлиб қолган халқ: "Қарамоқгагина эмас, сўзлашга ҳам даҳшат: Қамолон дарвозаси билан Самарқандгача бўлган кўргон остлари (бу икки дарвоза оралари беш юз адим қелади) бошсиз ва иштондан бошқаси тунолган инсон гавдалари билан тўлибдир. Бу очик мазористонни кўргон қунгирлари устида мудофаадан сўнг чарчаб, қуёшда жилмайиб ўлтурган саллалик, қалпоқлик ва попоқлик Тошқанд мудофиълари минг турлик шодликлар ичида томоша қиладилар. Бу икки дарвоза орасида икки хил ҳолат ҳукм суради — кўргон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб, қора қонига беланган одам гавдалари ётиб, кўргон устида иккинчи қишлоқ дунё шодлиги ичида сузадилар " (81-бет).

Аслида, ўликлар ҳам, тириклар ҳам бир халққа мансуб. Уларнинг бири тошкентлик, иккинчиси Қўқон хонлигига қарашли қишлоқлар. Агар вазият қўқонликлар фойдасига ҳал бўлганида, улар Қўқон устида туриб, ўз қурбонларининг бошсиз, яланғоч гавдалари устидан тантана қилган бўлар-дилар.

Азизбек тантана қилаётган халққа не-не жабр ва зулмлар қелтирган. Лекин халқ Азизбек танг аҳволга тушиб, тилғламлиқ қилганида, унинг сўзларига ишониб, Тошкентни қахрамонона ҳимоя қилади. Ва шу жараёнда ўз биродарларини, қондошларини ҳалок этаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У, маълум маънода, пода. Азизбек сингари қишлоқ қаерга бошласа, ўша ерга боради, қаерни пайхон этишни буюрса, ўша ерни вайрон қилади. Аслида, 1937—1938 йилларда беғуноҳ отилган,

камалган, жабрланган "халк душманлари" устига лаънат тошларини ёгдирган халк хам шу оломон, шу омий оммадир.

Романда Отабек билан халк ўртасида якин алока йўк. Бу алокани биз Юсуфбек хожи образи талкинида кўрамиз. У Маргилонга, Отабекка йўллаган машхур хатида Азизбек томонидан алданган халк тўғрисида бундай сўзларни ёзади:

"Кечагина конлик киличини фукаро устида юргузиб турган Азизбекка унинг тиги зулми билан кора конига беланган ўглининг, отасининг, онасининг, огасининг мазлум гавдаси тупрок остида хали чириб битмай туриб, бу кун халк яна Азизбекка, ўша конхўрга ўз кони билан ямин этди (онт ичди - Н.К.)...

Азизбек:

"Рахмат, фукаро! Оркамда сизнингдек фукаром турганда менга ҳеч бир кайғу йўқдир!"

Халк:

"Сиз омон бўлиб осойиш ўтирсангиз, кипчокка йўл бермаймиз, таксир! Кўргон тузатишка фотиха берингиз, таксир.

Азизбек фотиха берди. Халк уруш хозирлигига киришди. Ана, ўғлим, бизнинг халкнинг холига йиглашни хам билмайсан, кулишни хам! Хар холда Тошканд устида конлик булутлар чикди..." (39-40 бетлар).

Азизбекнинг бу сўзларини ўқир экансиз, халкнинг ўз ёстигини курутган Сталинга 1937-1938 йилларда канчалик ишонч, ҳурмат ва мухаббат билдиргани кўз олдингизга келади. Нахотки, халкнинг кўзлари мустабид раҳбарнинг тобора кучайиб, консираб бораётганини кўрмаган бўлса, деб хайратга тушасиз.

Кўкон хонлиги устидан муваккат галабага Азизбек осонлик билан эришмади: ҳазина бўшаб колди. Етмиш кунлик камал пайтида дехкончилиги, кундалик ташвишлари қолиб кетган халкнинг ахволига маймун йиглайдиган бўлди. Аммо шу халкнинг жасорати эвазига қолиб чиккан Азизбек ўзига янги, кўркамрок тож-тахтни орзу қилди, халкка ўттиз икки тангадан солиқ солди. Халкни хонавайрон қилувчи бу солиқни ундириш Юсуфбек хожининг гардонига юклатилди.

"Ўттиз икки тангадан солиқ йиг, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин, эмиш... Гўё Юсуфбек хам ўзидек бир конхўрга, бир эолимга айлансин, эмиш... Мен конхўрлик учун худонинг фарз қилган хажини адо қилмадим; олдимда ўғлум бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чогида кўндаланг келтирган виждон бор, дин бор, диёнат бор" (109-бет).

Юсуфбек хожининг хаёлидан шундай фикрлар, кечинмалар ўтади. Ва бу кечинмалар оловидан бундай дуд кўтарилади:

"Бизнинг халкни ер ютсин. Азизбекнинг тулкилигига учди-да..."

Адолатсизликнинг метин деворига иккинчи бор боши билан урилиб, кўзи очилган халк Юсуфбек хожи даъвати билан Азизбекка қарши бош кўтариб, ўзидаги ички қудратни намойиш этади. Азизбек шармандаларча мағлуб бўлади.

Ана шу тарихий сюжет тасвирида бир неча муҳим нуқталар бор. Шулардан бири қахрамонларнинг, хусусан Юсуфбек хожининг халкка бўлган муносабатидир.

Юсуфбек хожи халкнинг ижтимоий савиясини яхши билади. Унинг яхши яшаш, эркин нафас олиш, тинч ва осуда рўзгор тебратиш ва ўзидан авлод қолдиришга бўлган ҳуқуқини чуқур тушунади. Шу билан баравар унинг жамиятда рўи бераётган воқеалар олдида масъулиятли эканини хам унутмайди. Айни пайтда у кўзи очик бўлгани холда қолимни хам қўллаб-қувватлаган, унинг макрига учган халқдан ихлоси қайтиб, "Бизнинг халкни ер ютсин!" деб ич-ичидан ўсиб чиккан фиғонни яширмайди, яшира олмайди.

Масаланинг нозик томони шундаки, Юсуфбек хожи халкнинг ана шу эргашувчилик хислатини яхши билгани ва ўзи ҳам Азизбекка карши курашда фойдалангани холда унинг кўзини очиш, ички, рухий куч-кудратини рўёбга чиқариш борасида ҳеч нарса қилмайди. Холбуки, зиёлиларга, халкнинг пешкадам кишиларига лозим бўлган бу вазифани бажариш учун XX аср бошланиши ва жаҳидчилик ҳаракати юзага келиши шарт эмас эди. Бинобарин, Абдулла Кодирий, ўзи истамаган холда, Юсуфбек хожи сингари кишиларнинг ижтимоий фаолсизлигини, нуқсонларини кўришимизга имконият тугдиради.

Хуллас, XIX аср ўрталаридаги баъзи бир ноҳуш, ҳаттоки фожиали воқеаларнинг юз беришида, Юсуфбек хожининг фикрича, халкнинг ҳам айби бор.

Юсуфбек хожи - Отабекка нисбатан бошқа, ёши улуг авлоднинг вакили. У Шамайгача бориб, яхши-ёмонни кўрган, дунё тўғрисидаги тасаввурлари тўларок ва тўғрирок бўлган Отабекдан, албатта, фарқ қилади. Абдулла Кодирий ўзбек халқи тарихининг айрим муҳим масалаларига оид фикрларини Отабек орқали айтади ёхуд унинг бундай қарашларини айнан келтиради.

Энди Отабекнинг асар бошида, маргилонлик илк танишлари билан бўлиб ўтган суҳбатига эътибор берайлик:

"- Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳуқумдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, - деди Отабек, — лекин Шамай манинг фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчок бўлганлигини иқрор этишга мажбур бўлдим...

Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса, холимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди..." (16 бет).

Шу руҳдаги сўзлардан кейин бундай ҳулосавий фикр ўртага ташланади:

Манимча, ўриснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқидан бўлса керак, — деди Отабек, — аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоъимиз сабаб бўлмоқда... Орамизда бу кўркунч ҳолатқа баҳаққи тушунадиган яхши одамлар йўқ, билъақс, бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар..." (17-бет).

Абдулла Кодирий бу ерда тасвир этилаётган жамият анатомиясини Отабекнинг тили билан очиқ беришга уринган. Отабек эса, биринчидан, истилочи қучи унинг ахиллигида, иттифоқлигида эканлигини таъкидлаган бўлса, иккинчидан, мустамлакага айланиш арафасида турган юртда шу иттифоқликнинг йўқлиги, аксинча, ўзаро низолар бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга сабаб бўлаётганлигини айтади. Адиб ижодининг муҳлисларидан бири — Тохир Малик ушбу нашрга ёзган сўнг сўзида мазкур масала ҳақида мулоҳаза юритиб, бундай яқунга келади:

"Юртнинг қора қийишига сабаб нима? Худоёрхоннинг ҳарбий жихатдан қолоқлигимиз? Йўқ! Халқ орасида тотувлик йўқлиги асосий сабаб бўлди. Ёзувчи тарихни тўғри англаб, тўғри таҳлил қилиб, ўз ҳулосаларини дам очик тарзда, дам рамзлар орқали ифода қилганлар".

Халқнинг савияси боягидек бўлгани холда ҳамма айбни унда тотувликнинг бўлмаганига қўйиш соддаликдир. Амир Темур асос солган қудратли давлатнинг асрдан-асрга дарз кетиб, қучсизланишига сабаб шахзодалар ўртасида парчаланиб, турли хонлик ва амирликларга айланиши ва ички низоларнинг авж олишигина эмас, балки, энг аввало, давлат тузумининг, механизмнинг асрлар мобайнида ислох этилмай, қирган унсурлари янгиланмай, занг босиб қолишидир. Эҳтимол, Отабек "ўриснинг идора ишлари" борасида

сўзлаганида шу фикрни ҳам айтмоқчи бўлгандир.

Хар холда Абдулла Кодирийнинг тарихий сюжетни тасвирлашда турли усуллардан фойдалангани сезилиб туради.

Энди яна Камолон ва Самарканд дарвозалари яқинидаги дахшатли манзарага кайтайлик.

"Уч-тўрт юз инсон бошидан тургузилган бир тепа.

Каричга келадирган узун соколлар, бошдаги хун олуд (кон-га беланган — Н.К.) сийрак сочлари бўзарган юзлар, конга беланиб, ярим оч холда корачик ўрнини кўркунч бир оклик боскан кўзлар дунёга ва ҳаётга лаънат уқугандек қарайдир-лар. Айникса, бир бош, эҳтимолки, хали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чикмаган. Хун олуд куюк кошлар ортидаги ярим очиккўзлари кимнидир излагандек қарайдир... Ярим очин иринлари (лаблари — Н.К.) ичидаги ок тишлари билан тилини гарчча тишлаган-да, гўё шу турмушда, шу бесар халк ичида тугилгани учун "аттанг" ўқуйдир" (66-67-бетлар).

Адиб шу ваҳшиёна манзарага на Юсуфбек хожи, на бошка бир қахрамоннинг нигоҳи билан қараган. Йўк, унинг ўзи худди шу воқеаларнинг бевосита шохиди бўлгандек, уч-тўрт юз инсон бошидан ҳосил бўлган тепага кўзларини катта очиб қарайди. Уларнинг айримлари ҳолатида қотиб қолган фикрни ўқийди. Уларнинг тирикларга қараганда фожиа моҳиятини яхшироқ кўрган, бинобарин, бесар халк, яъни ақл-ҳушидан маҳрум бўлган, манкурт одамлар эмаслигига умид қилади. Абдулла Қолирий ана шу тарихий манзара тасвирида буюк гуманист ёзувчи сифатида қад кўтаради.

Шундай қилиб, тарихий сюжет ва тарихий манзара гарчанд асар қахрамонлари характери орқали инкишоф этилмаса-да, ёзувчига ўтган кунлар ҳақиқатини рўй-рост кўрсатиш имконини берган, деб айтишимиз мумкин.

Тарихий сюжетнинг бадиий мужассамланиши турли омиллар иштирокида кечади. Ана шу омиллар, ўз навбатида, тарихий манзарани вужудга келтиради.

"Қутлуг кон" романидаги тарихий сюжет 1916 йил Тошкент кўзғолони тасвиридан иборат. Кўзғолон воқеалари эса асарнинг сўнгги, ўн саккизинчи бобининг иккинчи ва учинчи фасллари ташкил этган, ҳолос. Лекин асарнинг дастлаб-ки барча бобларида тасвирланган воқелик шу сўнгги воқеани — икки ёқлама зулмга қарши кўтарилган миллий озодлик ҳаракатини яратувчи заминдир. Ана шу заминда содир бўлган асосий воқеалар романдаги тарихий манзарани нурлантириб туради.

Бу воқеалар нималардан иборат? Биринчидан, мустамлакачилик шароитида яшаётган оддий халк икки ёқлама зулм натижасида, Биринчи жаҳон уруши олиб келган иқтисодий ва ижтимоий муаммолар таъсирида янада қашшоқлашади, айрим кишилар, масалан, Йўлчи ер-сувидан маҳрум бўлиб, шаҳарга келиб, бойлар қўлида чорикорлик қилишга мажбур бўлади. Ушбу вазиятдан фойдаланган маҳаллий бойлар эса бева-бечораларнинг ер-сувларини арзон баҳога сотиб олиб, бойлик орттирадилар. Тарихий шароит халқни ана шу тарзда икки соҳилга ажратиб юборади. Ойбек ўз асарида ана шу жараёни Йўлчи ва унинг дўстлари тақдири орқали ёрқин кўрсатиб берган.

Тарихий манзаранинг иккинчи томони шундаки, кундан-кунга қучайиб бораётган табақаланиш ортида қудратли бир қуч — мустамлакачилар ва улар идора этаётган давлат машинаси туради. Улар маҳаллий бойлар ёрдамида мустамлака ўлкани бошқараётганлари учун зулм камчиси камбағал халқнинг елкасида синади, ҳақиқат тарозуси ҳам маҳаллий бойлар тарафига оғади. Бу ҳол уларнинг адолат байрогини истаганча оёқости қилишларига имкон беради. Ўлкадаги ана шу вазият мустамлакачиларга ҳам, маҳаллий бойларга ҳам қулай ва мақбул. Шунинг учун улар

халкни зулмат кўйнида ушлаб туришга, янги давр гоёларининг ўлкага кириб келмаслигига ҳаракат қиладилар. Асардаги воқеалар занжирида даврнинг шу ҳақиқати очилиб боради ва ҳаёт ҳақиқатининг шундай нурланиши жараёнида қахрамонлар инкишофи юзага келади.

Мустамлакачилик тузуми ўз қоидаларига эга. Бу тузум забт этилган ўлкадан барча бойликларни, шу жумладан, маданий бойликлар ва осори атикаларни ҳам олиб кетади ва булар эвазига фоҳишабозликни, ичкиликбозликни олиб киради. Тантибойвачча билан Салимбойваччанинг Гулнорни олиб қочиб яширишдан мақсадлари ҳам шу бечора киз билан айш-ишрат қилиш. Бойлар меҳнатсиз топган пулларини ресторанлардаги оймизлар устидан сочадилар.

Дарвоқе, асардаги айрим қахрамонлар ва, умуман, мустамлакачилик тузуми моҳияти ресторанлардаги суҳбатлар пайтида очилади.

Абдушукур Жамолбой ва Салимбойвачча билан ресторанда маишат қилиб ўтирар эканлар, ўқиган бой билан ўқимаган бой ўртасидаги фарқ мавзу боиси бўлиб қолади: Бу қизи тўғри гап. Ўзимдан қиёс қиламан. Ишим ёмон эмас-ку, лекин йўл-йўрикни билмайман. Закунга тушунмайман. Ўрис орасида юриб, беш-ўнта сўз ўрганиб олганман, шуни ишга солавераман. Энди болаларимни ўқитмоқчиман-у, аммо дини сусайиб кетмасмикан, деб қўрқаман. Тунов кун бир абразаван ўрис билан учрашганимда, энди бизнинг "сартия" болалари ҳам школда оз-моз ўқияпти, десам, у хафа бўлди... "Сарт чистий халк, школда сартнинг дини бузилади, сенларнинг эски школларинг яхши", деди. Қофир бўлса ҳам инсофли экан, деб ўйладим" (91-бет).

Маҳаллий халқ фарзандларининг хатто рус-тузем мактабларида ўқишини хохламаган рус Жамолбойга ҳам ўқимишли (образованный), ҳам инсофли бўлиб қўринади. Худди шу маданиятли рус қишисига ўхшаш бошқа бир кўзойнакли, қийимига зеб берган қимса ресторанда шеригини бундай "қашфиёти"дан воқиф қилади:

Сартлар ирк жихатдан, албатта, паст, — тарелкадаги гўшти пичок билан кеса туриб гапирди чиновник, — улар маданиятга мутлақо қобилятли эмас. Яқинда бир профессор илмий жамиятда бу даъвоғи жуда яхши исбот қилди. Биласизми, мен бу иссиқ мамлакатда йигирма йилдан бери яшайман. Сартларнинг психологиясини яхши ўргандим. Улар иркан паст. Лекин шунга қарамай, баъзи хусусиятларни қўрсатадиларки, буни фан хали ойдинлата олмади. Менинг мушоҳадама қараганда, уларда, масалан, бадиий сезги анча ўсган. Улар гулни севадилар. Қийимлари чиркин бўлса ҳам қулоқларига гул қистириб юрадилар... Лекин уларнинг ҳаммаси қўрқок, ҳаммаси айёр... " (97-бет).

Рус амалдори бу сўзларни айтмасидан аввал маст Салимбойваччанинг саховати тутиб, қўчада совук қотган йўлчини ресторанга таклиф этади. Йўлчининг атрофини бир зумда Анна билан Мария ўраб олиб, уни шароб ичишга мажбур қилмоқчи бўладилар. Шу пайт... "Йўлчининг орқасидан қимдир туртди. Йигит ялт этиб қаради: баланд бўйли, йўгон, серсоқол, текис соқлари мой сурқалгандай йилтираган кекса рус унинг орқасида турарди. У "эшиқка чик!" деган маънони қўл билан ишорат қилди. Йўлчининг бошидан олов қуйгандек туюлди... " (96—97-бетлар).

Бу сўнги лавҳани ўқир эканмиз, биринчи ўзбек кинорежиссёри Сулаймон Хўжаевнинг 1916 йил Жиззах қўзғолониға бағишланган "Тонг олдида" фильмидан омон қолган кадрлар қўз олдимиздан ўтади. Бу кадрларда Тошкент қуранти ёнидаги томошабоғ тасвирланган бўлиб, унинг дарвозаси олдидаги лавҳаға қатта харфлар билан "Сартам и собакам вход воспрещается" деган сўзлар ёзилган эди.

Ана шу тарзда Мирзақаримбойлар Йўлчиларнинг тумордек ерини қарз ҳисобига тортиб

олиб, у севган кизга ўзлари эга чикадилар. Ўлкага янги маданиятни олиб келган мустамлакачилар эса Йўлчиларни улар юртидаги истирохат боғларига ҳам йўлатмай, ресторанлардан кувиб чиқармокчи бўладилар. Бу, икки томонлама зулмнинг ёрқин тимсолидир.

"Кутлуг кон" романидаги ана шу тарихий манзара тарихий сюжет билан узвий бадиий муносабатга киришиб, тасвир этилган давр ҳақиқатини ҳаққоний гавлалантириб берган. Хар иккала асардаги тарихий сюжет ўзбек халқи ҳаётининг турли, аммо бир-бирларига тарихан яқин даврдан олинган. Бу хар иккала давр — XIX асрнинг 60-йиллари ва XX асрнинг 10-йилларида рўй берган халқ тақдири билан боғлиқ воқеалар ўзбек адабиётининг бошқа намуналарида ҳам ўз тасвирини топган. Аммо бу асарларда даврнинг тарихий манзараларига оид айрим лавҳалар тўғри акс эттирилгани ҳолда тарихий сюжет, Абдулла Кодирий ва Ойбек асарларида бўлганидек, катта фуқаролик жасорати ва ёзув-чилик маҳорати билан бадиий ифодасини топмаган.

Наим Каримов